

Een filosoof met een Indiaan in zijn bewustzijn

Ton Lemaire, een bespreking van zijn oeuvre

Dr. Michiel de Ronde

Dit artikel is verschenen in: *Waardenwerk 77, zomernummer 2019, p. 75-83*

Melancholie

“Laten we zacht zijn voor elkaar...”. Met deze woorden besluit Ton Lemaire zijn fijnzinnige fenomenologische studie naar *De tederheid*, die hij in 1968, op 27-jarige leeftijd, liet uitkomen bij uitgeverij Ambo. Bijna 50 jaar later, in 2017, verschijnt van zijn hand het evenzeer boeiende en beduidend dikkere boek met de titel *Onder dieren, voor een diervriendelijker wereld*. Het slot van deze uiteenzetting lijkt een echo te zijn van de geciteerde zinnen; op de laatste bladzijde roept hij zijn lezers op tot een ‘ethiek en moraal van mededogen met alle levende wezens’ (p. 470). De werken van Lemaire die tussen dit eerste en - tot nu toe - laatste boek zijn verschenen, zijn, hoe uiteenlopend het palet aan onderwerpen dat hij bestrijkt, ook is, allemaal trouw gebleven aan deze ethiek van de zachtaardigheid en (meelijdende) betrokkenheid op het lot van de aarde die wij bewonen en van al het leven dat zij draagt.

De grondstemming van het oeuvre van Lemaire laat zich karakteriseren als melancholisch, een sfeer waarin ‘het bestaan zich onthult als peilloos onvolmaakt. De melancholie is de voelhoren voor oneindigheid van een eindig wezen (...). Schoonheid en gaafheid maken melancholisch, en op de bodem van elk geluk, van elke vreugde, ligt de melancholie gereed om omhoog te wellen” (T, 80). Het werk van Lemaire wordt naar zowel vorm als inhoud, zowel voor wat betreft uiterlijke verzorging als voor wat betreft inhoudelijke thematisering, gekenmerkt door kwetsbare gaafheid en schoonheid. Het is zeker een vreugde om Lemaire te lezen en te herlezen, maar een vreugde die altijd gepaard gaat met een spoor van pijn, een draad van onvolkomenheid, een altijd aanwezig latent verdriet om het lijden van de aarde dat hij thematiseert, en om de verloren tijden die hij in zijn werken suggereert, waarin mens en natuur in een nog directere verbinding stonden met elkaar.

Oeuvre

De boeken van Lemaire, tot op heden negentien in getal en allen uitgegeven bij de genoemde uitgeverij Ambo, bestrijken een diversiteit aan onderwerpen, variërend van de reeds aangehaalde *Tederheid* tot *De twijfel aan Europa*, en van de cultuurhistorische betekenis van *De vliegzwam*, de paddenstoel, rood met witte stippen, tot een doorwrochte studie over *Het vertoog over de ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau*. Toch vormt dit leven-omspannende werk een eenheid; het oeuvre van Lemaire is als een weefsel waarin bepaalde draden telkens opnieuw worden opgepakt en weer op een andere manier met elkaar vervlochten blijken te zijn.

In vrijwel elk van zijn werken beweegt Lemaire zich heen en weer tussen het concrete en het abstracte, tussen enerzijds zorgvuldige beschrijvingen van zintuigelijk waarneembare natuurverschijnselen, zoals een boeiend exposé over die bijzondere prieelvogel die de meest fantastische huisjes bouwt om zijn vrouwtje te verleiden, en anderzijds verheven wijsgerige bespiegelingen over de eenheid van het leven, de continuïteit en discontinuïteit tussen mens en dier en de vraag naar archetypische structuren die ten grondslag liggen aan ons bewustzijn. In elk van zijn boeken is Lemaire natuurliefhebber, antropoloog en wijsgeer tegelijk, drie posities die elkaar in een doorgaande beweging over en weer beïnvloeden en verrijken en het geheel van zijn werk een samenhangende eenheid geven. Als liefhebber van de natuur doet hij zich voor in de gedaante van vogelaar, wandelaar, imker en paddenstoelen-verzamelaar. Als antropoloog blijkt Lemaire

onvermoeibaar onderzoeker van onze menselijke cultuur, door die telkens weer met nieuwe ogen en vanuit onverwachte perspectieven te bekijken. Het laatste boek, *Onder dieren*, is daar een sprekend voorbeeld van: we leren onszelf verstaan door ons te spiegelen in de ogen van het dier (en in het ontwijken van die blik door miljoenen een anonieme en moorddadige dood te laten sterven in gesloten abattoirs). Als filosoof manifesteert de auteur zich door de homo sapiens telkens weer te attenderen op zijn zintuigelijke, lichamelijke bestaan, dat ingebed is in de natuur (OZ), opgenomen is in een landschap (FL) en dat gedeeld wordt met andere levende wezens die ook bewoners zijn van deze planeet (VP).

Ton Lemaire laat zich karakteriseren als *een filosoof met een Indiaan in zijn bewustzijn*, natuurlijk naar aanleiding van zijn knappe, zowel originele als kritische studie naar (het beeld van) de Indiaan in de Europese cultuurgeschiedenis (IB), maar evenzeer vanwege het gegeven dat hij voor zijn intellectuele werk inspiratie put uit zijn jongensjaren, waarin hij getooid met veren op zijn hoofd en gewapend met zelfgemaakte pijl en boog, door de bossen en de velden struint (W) en ook omdat hij als volwassen man nog steeds paddenstoelen zoekt, dier-sporen volgt en naar vogelgeluiden luistert in de bossen van het Franse land (B). Ton Lemaire, omringt door boeken, schrijft zijn teksten zorgvuldig formulerend, waarbij hij telkens nieuwe en originele verbanden weet te leggen tussen natuur en cultuur en zijn lezer altijd weer met zachte hand enerzijds terugleidt naar het concrete aardse leven en anderzijds hem de ogen opent voor de verheven culturele

grootsheid in gedichten, schilderkunst en andere vormen van menselijke expressie waartoe dat aardse leven de mens inspireert (VV).

In al zijn boeken bekommert Lemaire zich om de aarde en de wijze waarop de Westerse, of Europese mens, gevangen in de ideologie van het kapitalisme en *progressisme* (VP), het leven vormgeeft en daarbij de hulpbronnen van de planeet uitput, de natuur schade aanricht en de aarde uiteindelijk als woon-

plaats voor mens, dier en plant dreigt te vernietigen. Altijd is er in de waarneming van de schoonheid en verhevenheid van natuur en cultuur de melancholie van het besef van het bedreigde en beschadigde.

Indeling

De boeken van Ton Lemaire laten zich, hoewel de grenzen zeker niet scherp getrokken kunnen worden, indelen in een viertal categorieën.

			Wijsgerige, cultuurkritische overzichtswerken	Cultuurhistorische en -filosofische Vakstudies	Cultuurgeschiedenis van natuurverschijnselen	Reflecties en essays bij reizen en wandelingen
De tederheid	T	1968		X		
Filosofie van het landschap	FL	1970		X		
Over de waarde van culturen	WK	1976	X			
J.-J. Rousseau over ongelijkheid	VR	1980		X		
De Indiaan in ons bewustzijn	IB	1986		X		
Binnenwegen	B	1988				X
Twijfel aan Europa	TE	1990		X		
Godenspijs of duivelsbrood	GD	1995			X	
Wandelenderwijs	W	1997				X
Met open zinnen	OZ	2002	X			
De leeuwerik	L	2004			X	
Op vleugels van de ziel	VZ	2007			X	
Claude Lévi-Strauss	CLS	2008		X		
De val van Prometheus	VP	2010	X			
Het lied van Hiawatha	LH	2013		X		
Verre velden	VV	2013				X
Mettertijd	M	2015				X
Onder dieren	OD	2017			X	

Overzichtswerken

In de eerste plaats heeft Lemaire een drietal filosofische overzichtswerken geschreven. In het eerste daarvan, *Over de waarde van culturen*, thematiseert hij de vraag naar de mogelijkheid van cultuurkritiek en de maatstaven die aangelegd kunnen worden om culturen te evalueren.

Het afsluitende deel van dit boek heeft de titel 'Natuur en cultuur' en geeft een uitvoerige beschouwing over de 'vervreemding van de westerse cultuur'. Dit thema wordt opgepakt en verder uitgewerkt in het tweede grotere overzichtswerk, dat de titel *Met open zinnen* meekrijgt. Lemaire spreekt over een

filosofie van de aarde (OZ, 5). Het boek kan gelezen worden als een lofrede op de rijkdom van de zintuiglijkheid en de verbondenheid van de mens met de natuur, het landschap en de aarde. Ook hier lijkt het slot van het boek de opmaat naar het volgende overzichtswerk. In het laatste hoofdstuk wordt de keerzijde van de vooruitgang geadresseerd. Deze thematiek wordt uitgewerkt in *De val van Prometheus; daarin* staan de desastreuze gevolgen van de ideologie van de vooruitgang centraal. In dit werk is de melancholie overgegaan in somberheid. De aarde lijdt. Ondanks de verontrustende kennis die de mens inmiddels bijeengebracht heeft over de kritieke toestand van de natuur, blijkt diezelfde mens niet in staat om de eigen verhouding tot de natuur en de aarde te veranderen. Vooruitgang blijkt nauw vervlochten te zijn met vernietiging (VP, 335).

Vakstudies

Lemaire is een productief auteur. Zijn overzichtswerken zijn nauw verweven met diepgaande vakstudies, waarin telkens de verhouding van de (westerse) mens ten opzichte van de natuur wordt onderzocht. Ik noemde reeds zijn fenomenologie van *de tederheid*, waarin de natuur lichamen nabij is in de kwetsbare naaktheid van de ander en de hand als het ware de regie overneemt van het hoofd. In zijn *filosofie van het landschap*, waarin hij cultuur benadert vanuit het perspectief van de voorstelling en vormgeving van de natuurlijke ruimte, betoogt de filosoof dat de Verlichting zowel gepaard gaat met de onttovering en technische beheersing van de natuur als met een romantisch en mystiek verlangen deel te zijn van die

natuur. In het moderne toerisme komen die twee weer samen in een hebbelijke en voor zowel natuur als (inheemse) culturen destructieve vorm. Als het landschap 'de neerslag is van de ontmoeting van mens en aarde' (FL, 248) dan laat het toerisme zien hoe de moderne westerling die vormgeeft en zich de aarde met al haar bewoners (mensen, planten, dieren) toeëigent voor eigen genot en gemak.

Het verlangen van de mens naar de wildernis, naar de ongerepte natuur, dat door de toerisme-industrie zo wordt geëxploiteerd, is ook het leidende thema in het originele en doorwrochte werk met de titel *De Indiaan in ons bewustzijn*. De ontmoeting tussen de mens en de aarde doet zich in dit boek voor als het treffen van de Oude en de Nieuwe wereld, ingeluid door de zogenaamde ontdekking van Amerika. Lemaire laat zien hoe de confrontatie met de natuurvölker van Amerika in Europa blijkt aan te sluiten op en voeding te geven aan een diepe hunkering naar een leven in harmonie met de natuur. In de geschiedenis van de kolonisering slaat dit verlangen echter al snel om naar een onbeschaamde uitbuiting en daarmee gepaard gaande uitroeiing van de inheems-Amerikaanse bevolking. Sinds die tijd vormt de Indiaan in ons bewustzijn een pijnlijke en vaak genoeg verdrongen herinnering aan onze vervreemding van de natuur. In een persoonlijk getint slot vraagt Lemaire zich vertwijfeld af: "Wat heb ik anders ervaren dan een geschiedenis van misverstanden en illusies, en wat heb ik anders gevonden dan resten en ruïnes van het oorspronkelijke Amerika?" Om even later tot de slotsom te komen: "De nostalgie van sommige wes-

terlingen - en van vele Indianen - naar de Indiaan van weleer, mag ons niet doen vergeten dat alleen een fundamentele verandering in onze eigen samenleving de voorwaarden kan scheppen voor een mogelijke versmelting van Indiaanse en westerse beschaving: een werkelijk nieuwe wereld.” (IB, 306).

In de boeken *Twijfel aan Europa* en *Het lied van Hiawatha* staat de auteur nogmaals stil bij elk van beide werelden afzonderlijk. Met name in het eerste van deze twee, dat een bewerking is van het afscheidscollege bij zijn vervroegde vertrek van de universiteit, formuleert Lemaire zijn dilemma het scherpst. Hoe kan een cultuur tegelijk de kolonisatie van grote delen van de wereld voor zijn rekening nemen, met een daarmee gepaard gaande (bijna)-uitroeiing van Indianen in Amerika en Aborigines in Australië, en ook de voorwaarden scheppen voor een klimaat waarin het vrije intellectuele denken gedijt en de rechten van de mens geformuleerd kunnen worden? Het zijn twee vrijwel onverenigbare kanten die de Europese cultuur in zich bergt. “Ik denk,” zo schrijft Lemaire, “dat het westers denken in staat is om in zekere zin zichzelf te overwinnen...” (TE, 93) waardoor het instrumentele, heerszuchtige en begerig toeëigenende denken via de weg van kritiek en twijfel plaats maakt voor een meer aandachtige vorm van denken die eigenlijk geen denken meer is, maar een intuïtieve ervaring voorbij de intellectuele scepsis. “Europa zou moeten voorgaan in de poging om Verlichting en Vooruitgang te begrenzen om te voorkomen dat de mens zichzelf en de planeet aarde zal vernietigen” (TE, 96).

Het is precies deze pre-reflectieve verbondenheid met de aarde waardoor Ton Lemaire zoveel sympathie voelt voor de Indiaan. In zijn exposé over de ‘Wirkungsgeschichte’ van het epos *Het lied van Hiawatha*, in 1854 te boek gesteld door Longfellow, toont hij aan hoe de tegenbewegingen als die van ‘new age’ en ‘deep ecology’ zich hebben laten voeden en inspireren door ‘de Indiaan’ en zijn verhouding tot de aarde (LH, 69).

Aan twee kritische intellectuelen van Europese bodem heeft Lemaire een afzonderlijk boek gewijd. In 1980 schreef hij een studie over ‘*Het vertoog over de Ongelijkheid*’ van Jean-Jacques Rousseau, een werk waarin de vraag naar het ontstaan en de verscheidenheid van culturen wordt gethematiseerd. In 2008 publiceert hij een boek over Claude Lévi-Strauss, Frankrijks grote cultureel antropoloog, bij diens honderdste geboortedag. Deze geleerde grijpt trouwens ook zelf nadrukkelijk op Rousseau terug. Met Claude Lévi-Strauss voelt Ton Lemaire zich nauw verwant. Vanuit het vakgebied van de culturele antropologie hebben beiden het bestuderen van niet-westerse culturen in het bijzonder en menselijke betekenisgeving in het algemeen tot een levensmissie gemaakt. Beiden delen het melancholische bewustzijn dat de bestudering van inheemse stammen en volken vrijwel onvermijdelijk gepaard gaat met het uitsterven van deze culturen. Beiden kennen door de kennismaking met deze natuervolken ook een diepe liefde voor de natuur zelf en zien met lede ogen en pijn in het hart aan hoe de aarde lijdt onder de westerse dominantie. Reeds in de jaren vijftig waarschuwt Lévi-Strauss voor de

vervuiling en vernietiging van de natuur, en signaleert hij de fatale samenhang tussen moderniteit en destructiviteit. In zijn ogen is het uitsterven van een soort - hoe eenvoudig in onze ogen ook - een 'even grote ramp als de vernietiging van bijvoorbeeld het gehele oeuvre van Rembrandt' (CLS, 134/135).

Het antwoord van Ton Lemaire op deze indringende tot wanhoop stemmende waarnemingen bestaat uit meer dan alleen het signaleren van de keerzijden van de vooruitgang (VP, 314). Het derde genre dat in zijn oeuvre onderscheiden kan worden, kenmerkt zich door beschrijvingen van concrete natuurverschijnselen in hun biologische én antropologische rijkdom.

Cultuurgeschiedenis van natuurverschijnselen

Het afscheid van de universiteit, en niet lang daarna zijn vertrek naar het Franse platteland, heeft in het werk van Lemaire een subtiele omslag meegebracht voor wat betreft stijl van schrijven. Zijn teksten, nog altijd grondig gedocumenteerd en getuigend van een indrukwekkende en zeer gevarieerde belezenheid, worden eenvoudiger qua formulering, meer beschrijvend en minder betogend van karakter. Het lijkt alsof hij - na zijn *Twijfel aan Europa* - in zijn eigen publicaties het kritische denken meer plaats heeft laten maken voor de aandachtige waarneming. Zijn studie naar de cultuurhistorische betekenis van de vliegenzwam, *Godenspijs of duivelsbrood*, is daar een voorbeeld van, en meer nog zijn indrukwekkende werk over de verschijning van vogels van diverse pluimage in onze cultuurgeschiedenis, beginnend met een

boek over de leeuwerik en uitlopend op een omvattende monografie met aandacht voor de zwaan, de koekoek, de arend, de raaf, de nachtegaal, kraanvogels en uilen. Als ergens de melancholie een verheven vorm krijgt in het rijke oeuvre van Lemaire, dan is het wel in *Op vleugels van de ziel*. Op een bepaalde manier is het boek *Onder dieren* nog weer intiemer, omdat de dieren die daarin een plaats krijgen, ons meer nabij zijn. Waar de vogels vooral de snaren van de ziel bespelen, zijn de dieren uit dit boek ook nauw met ons fysieke bestaan verbonden, omdat ze zich ophouden in onze directe omgeving en (zeer tegen de zin van Lemaire) ook als vlees op ons bord liggen. Lemaire beschrijft de wonderlijke wereld van het bijenvolk, waarvan we de honing eten - daar heeft de auteur minder bezwaar tegen - en dat in een lange traditie ons mensen heeft geïnspireerd tot lied, gedicht en beschouwing. Lemaire wijdt hoofdstukken aan de hechte relatie tussen mens en paard en aan de bijzondere verhouding van de hond tot zijn baas. Tevens schrijft hij over de prietvogel, die zijn artistieke hut bouwt om het vrouwtje te verleiden, en over de olifant als vriendelijke reus en sociaal hoog ontwikkeld dier. Ook de wolf krijgt een hoofdstuk, het dier dat door heel de mensengeschiedenis heen ambivalenties heeft opgeroepen, omdat hij angst inboezemt, maar ook jonge kinderen voedt. In de verhouding tussen de wolf en de hond doet zich - nu in de dierenwereld zelf - opnieuw de spanning tussen de wildernis en het geciviliseerde leven voor. Lemaire citeert Phaëdrus, die in dichtvorm een samenspraak tussen wolf en hond

opvoert, waarbij de wolf afsluit met: 'Ik loop nog liever rond met honger alle dagen / dan dat ik om mijn hals zo'n keten zou verdragen.' (OD, 287).

Het zijn wonderlijke boeken, deze vier cultuurhistorische studies naar paddestoelen, vogels en dieren. Vrijwel elke bladzijde getuigt van bewondering, verwondering over en liefde voor de rijkdom die de natuur voortbrengt. In de tekst worden er voortdurend wijsgerige en cultureel antropologische reflecties opgenomen. Zowel in *Godenspijs of duivelsbrood* als in *Op vleugels van de ziel* gaat Lemaire in op de mythe van de wereldboom en het sjamanisme, waarmee hij voortborduurde op een thema dat ook in *De Indiaan in ons bewustzijn* een rol speelt. In het vogelboek en het dierenboek stelt hij bij herhaling de vraag naar de kenbaarheid van het dier, naar het dierlijke van de mens en naar de ethiek van het omgaan met de medebewoners van onze planeet.

Deze boeken zijn te lezen als een antwoord op, en als een aantrekkelijk alternatief voor rationalistisch-instrumentele beoefening van de wetenschap. De natuurverschijnselen die wij dagelijks om ons heen (kunnen) waarnemen, blijken bij nadere bestudering zo'n rijkdom aan symboliek en literaire en wijsgerige betekenis te bezitten! Hoe arm maken we de wereld en hoe armoedig ons eigen bestaan, als we onze omgang met de dieren, en met de natuur in het algemeen, vooral laten bepalen door het economische nut ervan. En hoeveel kwaad doen we daarmee de dieren (en de planten) aan, niet alleen door ze te houden in industrieel ingerichte omge-

vingen en anoniem te laten eindigen in abattoirs - Lemaire spreekt daarover als 'een plaats van verschrikking' (OD, 357) - maar ook doordat het denken in economisch rendement de natuurlijke habitat van vele, vele dieren, (individueel en als soort) bedreigt. Ton Lemaire laat zien dat er zeker ook een andere (wetenschappelijke) omgang met natuurverschijnselen mogelijk is, namelijk door een nauwe betrekking te toe te laten tussen natuur- en geesteswetenschappen, tussen ethologie en antropologie (GD, 7; VZ, 10).

Reflecties bij reizen en wandelingen

Ten slotte heeft Lemaire een viertal excursie-boeken geschreven. Ze vormen een bijzondere toegang tot zijn overige werk, doordat we de thema's terug zien keren op een meer persoonlijk niveau, hoewel ook hier telkens verdiept met cultuurhistorische en wijsgerige beschouwingen. Lemaire beschrijft zijn bezoek aan Indianen (B. 9-51), zijn wandelingen door de landschappen van Europa, zijn nachtelijke waarneming van de overtrekkende kraanvogels en zijn ontmoeting met de uilen en de arenden in het noordelijke gebergte van Griekenland.

Het is inmiddels duidelijk dat een rode draad in het nogal gevarieerde werk van Lemaire zijn ecologische cultuurkritiek is. Deze uit zich in zijn analyse van "de keerzijden van de vooruitgang" (VP, 12) en zowel in zijn filosofische overzichtswerken (WK, OZ, VP) als in zijn grote detailstudies (T, JJR, IB, FL, VZ, OD), maar eveneens in zijn meer persoonlijke reflecties in essays, excursies en miniaturen (W, B, VV en M) laat hij zien hoe desastreus de ontmythologisering van de

natuur en de rationele, objectiverende en op winstbejag gerichte beheersing en uitnutting ervan voor de planeet en daarmee ook voor de mens(heid) uitpakt.

In zijn studie over het Tweede Vertoog van Jean Jacques Rousseau wordt duidelijk hoe deze filosoof van de Verlichting zijn eigen lijden aan de tijd niet anders kon opvatten dan als een spiegel van de tijd zelf. Op soortelijke wijze kan Ton Lemaire zijn persoonlijke sensitiviteit voor het lawaai van onze maatschappij en haar kortzichtige plundering van de natuur niet anders beleven dan als een signaal voor de destructieve invloed van de Westerse cultuur op de gehele wereldgeschiedenis en op het fijnmazige ecologische weefsel van de aarde.

In zijn *Filosofie van het landschap* definieert Lemaire het landschap als het vergezicht waarin de cultuur wordt omspannen door de natuur, doordat er in het landschap altijd sprake is van een zichtbare horizon. Deze definitie kan als metaforisch gelden voor heel het werk en de cultuurbenadering van Lemaire: hij kan

niet anders dan zijn reizen en wandelingen plaatsen in de context van de ons omvattende natuur én cultuur, waar we als mensen hoe dan ook deel van zijn. In zijn vroege werk doet hij dat via de weg van de abstractie, in doorwrochte beschouwingen voortbouwend op wijsgerig werk van anderen. In zijn latere studies, na zijn vertrek naar het platteland van Frankrijk, doet hij dat in een soberder stijl en aan de hand van meer concrete vraagstellingen. Door zijn werk heen brengt Lemaire ons steeds dichterbij de natuur, met haar velden en bossen, haar planten en bomen, vogels en andere dieren, en laat hij ons, zijn lezers, ervaren hoeveel cultuur daarin kan meekomen. De reisverhalen en excursie-boeken tonen ons een (zich ontwikkelende) levenswijze, waarin (rakend aan zijn overige werk) telkens opnieuw in andere bewoordingen op een bepaalde manier dezelfde dualiteit wordt ervaren en gethematiseerd. Het onderstaande schema geeft daarvan een overzicht.

T	FL	WK - JJR	IB	OZ	VP	LH	OD	GD - VZ
Hand	Platteland	Natuur	Indiaan	Zintuiglijkheid	Eenvoud	Wildernis	Betekenis	Natuurmystiek
Hoofd	Stad	Geschiedenis	Europeaan	Rede	Vooruitgang	Civilisatie	Nut	Monotheïsme

Natuurspiritualiteit

Het boek *Verre velden* opent met een lezing en interpretatie van een gedicht van Rilke, waarvan het vierde couplet luidt:

Durch alle Wesen reicht der eine Raum:
Weltinnenraum. Die Vögel fliegen still
durch uns hindurch. O, der ich wachsen will,
ich seh hinaus, und in mir wächst der Baum.

Lemaire leest in dit gedicht “een niet-duale, mystieke ervaring van de werkelijkheid, een ‘vroomheid’ voor de dingen zelf” (VV, 32).

Volgens Lemaire is de vervreemding van de natuur in gang gezet door de monotheïstische religies, die God als schepper tegenover de schepping plaatsen, waardoor de mens als beeld en vertegenwoordiger van God ook tegenover

de natuur komt te staan. In en na de Verlichting is God steeds meer naar de achtergrond gedrongen. De mens echter, heeft in het Modernisme zijn positie buiten en tegenover de natuur behouden, ja, zelfs is die positie door de objectiverende natuurwetenschappen en de resultaten die zij leveren, nog verder versterkt: “het antropocentrisme van de bijbel is uitgemond in de moderne zelfverabsolutering van de mens in een onttoverde wereld (VZ, 61; VP, 263v.). Blijkbaar is er een ecologische crisis voor nodig om ons te doen beseffen dat we deel zijn van de natuur en dat wij toebehoren aan de aarde in plaats van dat we haar menen te kunnen toeëigenen.

In het voorwoord bij de zesde druk van zijn *Filosofie van het landschap*, vijftwintig jaar na de verschijning van de eerste druk, vraagt Lemaire zich af of ‘misschien alleen een vorm van natuurmystiek de aarde [zal] kunnen redden voor wat de gevaarlijke gevolgen lijken te zijn van een mystificatie van de mens door zichzelf en de verabsolutering van (...) zijn behoeften en waardigheid?” Nu “de planeet Aarde wordt bedreigd door de dominantie en arrogantie van de menselijke soort,” ontstaat in reactie daarop een tegenbeweging die de sacrale dimensie van de aarde herontdekt en die een nieuwe openheid ontwikkelt voor de heiligheid van de natuur zelf (FL, 9). In de afsluitende hoofdstukken van *De Indiaan in ons bewustzijn*, waarin hij de balans opmaakt van de opbrengsten van zijn studie, benoemt de auteur enkele convergerende lijnen van enerzijds westerse cultuurkritiek en anderzijds groeiend Indiaans zelfbewustzijn. “Indianen leefden

en leven vanuit een wereldbeeld waarin alles door een hogere kosmische macht is bezield, die ze meestal de Grote Geest noemen. Het menselijk bestaan moet zich voltrekken in een ervaren (...) verbondenheid met de als heilig beleefde kosmische orde” (IB, 300). Vanuit de “ervaren milieucrisis ontstaat een herwaardering (...) voor de Indiaanse beweging met haar Moeder Aarde-idee. Ecologisch gezinde blanke Amerikanen wenden zich tot de Indiaan als een spiritueel leider, die in zijn traditionele verhouding tot de natuur als Moeder Aarde ecologische principes lijkt te hebben geanticipeerd die de industriële maatschappij moeizaam moet herontdekken” (IB, 302).

Reeds in *De tederheid* zoekt Lemaire naar een fundament voor zingeving. “De verzoening met de weer aards geworden aarde en de betrekkelijke verlossing van het immanente tekort worden niet langer gegarandeerd door een god, maar zijn slechts te vinden in een tederheid” die de kwetsbaarheid niet alleen aanvaardt, maar zelfs waardeert als een eigen schoonheid. In de ontmoeting van het andere geslacht ontmoeten we de fundamentele gescheidenheid van het bestaan, de ander als Ander. In de tederheid van de streling wordt dat anders-zijn erkend, aanvaard en daarmee op een bepaalde manier overbrugd. De melancholie van de tederheid, waarin de onbereikbaarheid van de ander wordt aanvaard, wordt daarmee een vorm van verlossing (T, 77).

Deze zachtaardigheid breidt zich in de loop van het werk uit naar de Indiaan en de dieren en de natuur als geheel: de verlossing ligt niet in een (technologische)

beheersing, maar in de overgave aan de erkenning van de eigen onvolmaaktheid en kwetsbaarheid, alsook de fragiliteit van de ander. In de studie naar *De Indiaan in ons bewustzijn* is deze melancholische grondstemming voortdurend voelbaar: hoe anders had het kunnen zijn als Europa werkelijk geleerd zou hebben van zijn ontmoeting met de nieuwe wereld. Als het niet zou gaan heersen over de andere continenten, door die te plunderen, maar zijn vermogen tot reflectie werkelijk zou hebben aangewend om deze 'natuurvolkeren' te verstaan, dat is teder te aanvaarden in hun anders-zijn. "De kenbaarheid van de Ander - die immers een breuk eist met het eurocentrisme - vergt een transformatie in kennis van het Zelf" (IB, 49). In *Onder dieren* krijgt deze transformatie, in navolging van Schopenhauer, het

karakter van een universeel mededogen (OD, 470).

Deze zachtaardigheid is bij Ton Lemaire geworden tot een levenswijze, en dientengevolge is die ook voelbaar in zijn boeken. Als filosoof zoekt hij niet het antwoord in een programma en nog minder in een plan van aanpak; daarmee zou hij het instrumentele denken slechts reproduceren. Het enige wat hij doet, is ons voorgaan in aandachtig waarnemen. Door Ton Lemaire te lezen, oefenen we onze ogen in het zien van de schoonheid van het kwetsbare, in het kijken met een tedere blik naar de wereld waarin we leven. Door zijn boeken tot ons te nemen, worden we ons bewust van een waarheid die voor de Indianen eens vanzelfsprekend was, namelijk dat we kinderen van de Aarde zijn.

Literatuur

- Lemaire, T. (1968). *De tederheid*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1970). *Filosofie van het landschap*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1976). *Over de waarde van kulturen. Een inleiding in de kultuurfilosofie tussen Europacentrisme en relativisme*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1980). *Het Vertoog over de Ongelijkheid van Jean-Jacques Rousseau. Of de ambivalentie van de vooruitgang*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1986). *De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude en de Niweuwe wereld*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1988). *Binnenwegen. Essays en excursies*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1990). *Twijfel aan Europa. Zijn de intellectuelen de vijanden van de Europese cultuur?* Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1995). *Godenspijs of duivelsbrood. Op het spoor van de vliegenzwam*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (1997). *Wandelenderwijs. Sporen in het landschap*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2002). *Met open zinnen. Natuur, landschap, aarde*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2004). *De leeuwerik. Cultuurgeschiedenis van een lyrische vogel*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2007). *Op vleugels van de ziel. Vogels in voorstelling en verbeelding*. Ambo: Baarn.

- Lemaire, T. (2008). *Claude Lévi-Strauss. Tussen mythe en muziek*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2010). *De val van Prometheus. Over de keerzijden van de vooruitgang*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2013). *Verre velden. Essays en excursies. 1995 - 2002*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2013). *Het lied van Hiawatha. Amerikaans heldendicht tussen mythe en ideologie*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2015). *Mettertijd. Dertig miniaturen*. Ambo: Baarn.
- Lemaire, T. (2017). *Onder dieren. Voor een diervriendelijker wereld*. Ambo: Baarn.

Over de auteur

Michiel de Ronde is redacteur van Waardenwerk en als lector Begeleidingskunde verbonden aan Hogeschool Rotterdam (ronma@hr.nl).